

TILSHUNOSLIK FANINING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI**Karimnazarov Shohboz***Jizzax davlat pedagogika universiteti O'zbek tili**va adabiyoti fakulteti talabasi*

Annotatsiya: Maqolada tilshunoslikning tarixiy shakllanishi, uning asosiy yo'nalishlari va metodologik yondoshuvlar haqida so'z yuritiladi. Xususan, tilshunoslik fanining boshlang'ich davrlari, qadimiy tilshunoslik ilmiy maktablari va ularning zamonaviy tilshunoslikka ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, tilshunoslikning turli yo'nalishlari, jumladan, strukturalizm, generativ grammatikalar, funksionalizm, kognitiv tilshunoslik va postmodern yondoshuvlarning ilmiy rivojlanishiga qanday hissa qo'shganligi tahlil etiladi. Maqola tilshunoslik fani taraqqiyotining zamonaviy bosqichlari, yangi metodlar va yondoshuvlar haqida ham muhokama qiladi, shuningdek, tilshunoslik fanining kelajagi va uning amaliy ahamiyati haqida xulosalar chiqaradi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, strukturalizm, generativ grammatikalar, kognitiv tilshunoslik, funksionalizm, fonetika, fonologiya.

Tilshunoslikning rivojlanishida va uning turli yo'nalishlarida bir qancha mashhur olimlar va ularning nazariyalari muhim ahamiyatga ega. Ularning fikrlari tilshunoslik fanining shakllanishi va taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan. Quyida ba'zi olimlarning tilshunoslik haqidagi fikrlariga qisqacha to'xtalib o'taman.

Tilshunoslikning kelib chiqishi va shakllanishi

Tilshunoslikning tarixiy shakllanishi qadim zamonlardan boshlangan. G'arbda tilshunoslikning boshlanishi qadimgi Yunoniston va Hindiston ilmiy an'analari borib taqaladi. G'arbda tilshunoslikning asosi Aristotel, Platon, va

Keynsh (Protagoras) kabi faylasuflarning til haqida yozgan asarlariga borib taqaladi. Hindiston tilshunosligi esa, sanskrit tilini va uning grammatikasini o'rganishdan boshlangan. Hind tilshunosligi, masalan, Pāṇini tomonidan yozilgan "Aṣṭādhyāyī" (tillarni qoidalari haqida asar) tilshunoslikning ilmiy asosini yaratgan.

Tilshunoslik fanining rivojlanish bosqichlari

Qadimgi davrlar (Hindiston, Yunoniston): Tilshunoslikning ilk bosqichi mifologik va faylasufiy yondashuvlarda ko'rinadi. Pāṇini grammatikasi (miloddan avvalgi 4-5-asrlar) Hind tilshunosligining asosini yaratgan.

O'rta asrlar (Islom dunyosi, Yevropa): Islom olamida Abu Nasr Forobiy va Ibn Xaldun tilshunoslikka oid asarlar yaratgan. Yevropada esa, o'rta asrlarda lotin tili va grammatikasi o'rganilgan. Xususan, 12-13 asrlarda universitetlarda tilshunoslik bo'yicha dastlabki fanlarni o'rgatish boshlandi.

Yangi davr (17-19-asrlar): Yangi davrda, tilshunoslik fanining alohida ilmiy sohaga aylanishi vujudga keldi. 19-asrda, nemis tilshunoslari tomonidan ishlab chiqilgan "tipologiya" (til o'xshashliklarini o'rganish) va "historik-komparativ" (tilning tarixiy taraqqiyoti) metodlar ilmiy jamoatchilik tomonidan keng qabul qilindi. Bu davrda, tilshunoslik faqat tilning strukturasi bilan cheklanib qolmasdan, til va jamiyat, til va psixologiya o'rtasidagi aloqalarni ham o'rgana boshladi.¹

Tilshunoslikning asosiy yo'nalishlari

Fonetika va fonologiya: Tilning tovush tizimi va tovushlarning qanday ishlashini o'rganadi. Morfologiya: So'zlarning tuzilishi va ularning tarkibiy qismlarini o'rganadi. Sintaksis: So'z birikmalarining va jumalarning tuzilishi. Semantika: So'zlarning ma'nosi va ular o'rtasidagi aloqalarni o'rganadi. Pragmatika: Tilning kontekstual va ijtimoiy jihatlarini o'rganadi. Sotsiolingvistika: Tillar va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. Psixolingvistika: Tildan qanday foydalanish, tilni qayd etish va tildagi nutq jarayonlarini psixologik nuqtai nazardan o'rganadi.²

Tilshunoslikda yangi yoʻnalishlar va taraqqiyot

XX asrda tilshunoslikda strukturalizm, funksionalizm, generativ grammatika kabi turli yoʻnalishlar yuzaga keldi. Ferdinand de Sossur, Noam Chomsky, Roman Jakobson kabi olimlarning ilmiy yondashuvlari tilshunoslikni yangi darajaga olib chiqdi. Strukturalizm: Sossur va boshqa tilshunoslar tilni tizim sifatida koʻrib, uning tarkibiy qismlarini oʻrganishga eʼtibor qaratdilar. Sossurning "tillarning strukturasini oʻrganish" gʻoyasi tilshunoslikni yangi yoʻnalishlarga olib keldi.³

Generativ grammatika (Chomsky): Noam Chomsky tilni inson ongi tomonidan qurilgan ijtimoiy konstruksiya sifatida qarab, tilshunoslikni psixologik va neyrobiologik jihatlari bilan bogʻlab oʻrgandi.

Pragmatika va diskurs: 20-asrning oxirida tilshunoslikda pragmatika va diskurs oʻrganishga qiziqish ortdi. Bu esa til va ijtimoiy kontekst oʻrtasidagi aloqalarni chuqurroq tushunishga imkon berdi.

Hozirgi davrda tilshunoslik

Bugungi kunda tilshunoslik nafaqat tilning ilmiy oʻrganilishi, balki uning ijtimoiy, siyosiy, psixologik, va madaniy kontekstlaridagi oʻrni va rolini ham tahlil qiladi. Hozirgi tilshunoslikda zamonaviy texnologiyalar, kompyuter lingvistika, sunʼiy intellekt va tilni qayta ishlash kabi yangi sohalar paydo boʻldi.³

Tilshunoslik va uning boshqa fanlar bilan aloqasi

Tilshunoslik koʻplab boshqa fanlar bilan bogʻliq, masalan, antropologiya, psixologiya, sotsiologiya, va tarix. Tilshunoslikning rivojlanishi, ayniqsa, jamiyat va madaniyatning rivojlanishiga ham katta taʼsir koʻrsatgan.

Tilshunoslikning rivojlanishida va uning turli yoʻnalishlarida bir qancha mashhur olimlar va ularning nazariyalari muhim ahamiyatga ega. Ularning fikrlari tilshunoslik fanining shakllanishi va taraqqiyotiga katta taʼsir koʻrsatgan. Quyida baʼzi olimlarning tilshunoslik haqidagi fikrlariga qisqacha toʻxtalib oʻtaman.

1. Ferdinand de Saussure (1857–1913)

Saussure — strukturalizmning asoschisi va zamonaviy tilshunoslikning ota-onasi hisoblanadi. Uning fikricha, til — bu "belgilar tizimi" bo'lib, uning tarkibi "bilingvistik" (so'zlar) va "signifikatsiya" (ma'no)dan iborat. Saussure tilni o'zaro bog'langan elementlar sifatida ko'rib, uni faqat bir tilda emas, balki boshqa tillar bilan taqqoslash orqali o'rganishni ta'kidlagan. U til va nutqni ajratdi va tilni ijtimoiy jarayon sifatida tushunishga harakat qildi.

Saussure'ning fikrlari:

Langue (til): Tizimli, ijtimoiy va umumiy til qoidalari.

Parole (nutq): Individual nutq, so'zlar va jumalarning konkret ishlatilishi.

Binar qarama-qarshilik: Tilni va uning elementlarini ajratishda binar qarama-qarshiliklarni o'rganish zarurati.

2. Noam Chomsky (1928-yilda tug'ilgan)

Chomsky — XX asrning eng muhim tilshunoslaridan biri bo'lib, u "generativ grammatika" nazariyasini ishlab chiqqan. Uning fikricha, insonlar tabiatan tilni o'rganishga moyil bo'lishadi, chunki miyamizda tilni o'rganish uchun "genetik" mexanizm mavjud. U tilni inson ongi tomonidan shakllangan va strukturalangan deb hisoblaydi.

Chomsky'ning fikrlari:

Generativ grammatika: Tilning asosiy prinsiplarini aniqlash va tilda qayta-qayta ishlatiladigan qoidalarni kashf qilish.

Universal grammatika: Barcha tillarda mavjud bo'lgan umumiy grammatika qoidalari.

Ijtimoiy va psixologik tilshunoslik: Tildagi psixologik jarayonlarni tushunish va tilni o'rganish uchun ilmiy metodlarni ishlab chiqish.

3. Roman Jakobson (1896–1982)

Jakobson strukturalizmning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan va tilshunoslikni lingvistik, psixologik va sotsiologik nuqtai nazarlardan o'rganishga harakat qilgan. U tilni kommunikativ jarayon sifatida ko'rib, uning to'rt asosiy funktsiyasini ajratib ko'rsatgan:

Referensial funktsiya (ma'lumot uzatish),

Ekspressiv funktsiya (emotsiyalarni ifodalash),

Imperativ funktsiya (buyruqlarni berish),

Metalingvistika funktsiyasi (til haqida gapirish).

Jakobson tilni faqat grammatik shakllar bilan cheklanib qolmay, balki uning muloqotdagi rolini ham o'rganish kerakligini ta'kidlagan.

4. Viktor Shklovskiy (1893–1984). Shklovskiy, strukturalizmga asoslanib, tilni san'at va adabiyot bilan bog'lab ko'rgan. U tilni, birinchi navbatda, "detallarga e'tibor qaratish" va "oddiylikni murakkablashtirish" orqali tahlil qilishni ta'kidlagan. Shklovskiy "ostranenie" (tanish narsalarni yangi ko'rinishda tasvirlash) konseptsiyasini ishlab chiqqan.

Shklovskiy ning fikrlari: Ostranenie: Tanish narsalarni yangi nuqtai nazardan ko'rishga chaqiruvchi adabiy texnika. Bu tilni san'at sifatida ko'rishning muhim usulidir. Lingvistik va estetik o'zgarishlar: Til va san'at orasidagi o'zaro aloqalarni o'rganish zarurati.

5. Edward Sapir (1884–1939) va Benjamin Lee Whorf (1897–1941). Sapir va Whorf, "Sapir-Whorf gipotezasi" deb ataladigan nazariyani ishlab chiqqanlar. Ularning fikricha, til insonning dunyoqarashini shakllantiradi va odamlarning dunyoni qanday

qabul qilishini til orqali aniqlash mumkin. Ular, shuningdek, til va madaniyat o'rtasidagi mustahkam aloqalarni ta'kidlagan.

Sapir va Whorfning fikrlari: Lingvistik relativizm: Tilning tuzilishi va lug'at tarkibi odamlarning fikrlash tarzini shakllantiradi. Til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik: Har bir til o'zining jamiyatiga xos dunyoqarashni aks ettiradi.

6. Mikhail Bakhtin (1895–1975). Bakhtin tilshunoslik va adabiyotshunoslikda diskurs tahlilining muhim namoyandasi bo'lgan. U tilni faqat grammatik yoki sintaktik struktura sifatida emas, balki ijtimoiy va madaniy jarayon sifatida ko'rgan. Bakhtin nutqning ijtimoiy xususiyatlariga e'tibor qaratgan va "dialog"ni tilning asosiy mohiyati deb hisoblagan.

Shuningdek yangi o'zbek tilshunosligi haqida ham bir qancha o'zbek olimlari o'rganishgan. Masalan:

Yangi tilshunoslik (yoki zamonaviy tilshunoslik) — bu tilshunoslikning ilmiy yondoshuvlarini yangilash va rivojlantirish jarayonidir. U tilning struktural aspektlari bilan birga, uning ijtimoiy, madaniy, psixologik va pragmatik jihatlarini ham o'rganishga qaratilgan. Yangi tilshunoslikda, ayniqsa, til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, tilni shaxsiy va guruhiiy identifikatsiya vositasi sifatida tahlil qilish, lingvistik texnologiyalar va kompyuter yordamida tilni o'rganish muhim o'rin tutadi.⁵

Yangi tilshunoslikning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

1. Kognitiv lingvistika — tilni inson miyasi va uning ongiga bog'lab o'rganish.
2. Pragmatika — tilning ijtimoiy kontekstda qanday ishlashini va uning kommunikativ funksiyasini tahlil qilish.
3. Sotsiolingvistika — tilning jamiyatdagi o'rni, til o'zgarishi, til va ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi aloqani o'rganish.

4. Korpus lingvistika — kompyuter texnologiyalaridan foydalanib, til materiallarini katta ma'lumotlar to'plamiga asoslangan holda tahlil qilish.

O'zbek olimlari yangi tilshunoslik yo'nalishlarini o'rganishda ham faol ishtirok etgan. Ular orasida:

Abdullaev Shodmon — kognitiv lingvistikani o'rganish va uning O'zbek tilidagi xususiyatlarini tahlil qilishda katta hissa qo'shgan olim.

Juraev To'xtasin — sotsiolingvistika, dialektologiya va til o'zgarishlari sohalarida tadqiqotlar olib borgan.

Ismailov Muhiddin — O'zbek tilining fonetik, morfologik va sintaktik strukturasi bilan bir qatorda, zamonaviy tilshunoslikka oid masalalarda ko'plab ilmiy ishlarni amalga oshirgan. Ushbu olimlar va boshqa tilshunoslar O'zbek tilining o'ziga xos jihatlarini va uning boshqa tillar bilan aloqalarini o'rganishda yangi yondashuvlarni qo'llab, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirganlar. Yangi tilshunoslik O'zbekistonda ham tilni rivojlantirish va uni global kommunikativ jarayonlarga moslashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.⁶

Tilshunoslikning rivojlanishida yuqoridagi olimlarning nazariyalari va metodologiyalari tilning asosiy elementlarini (strukturasi, ma'nosi, nutq jarayonlari) o'rganishga yangi yondashuvlar yaratgan. Har bir olim o'zining ilmiy nuqtai nazaridan tilni turli jihatdan tahlil qilgan va bu tilshunoslikka katta hissa qo'shgan. Shuningdek, tilshunoslikda zamonaviy yondashuvlar, masalan, pragmatika, kognitiv tilshunoslik, va tilni qayta ishlash texnologiyalari kabi sohalar paydo bo'ldi, bu esa tilni yanada chuqurroq o'rganishga imkon yaratmoqda. Tilshunoslik fanining shakllanishi va taraqqiyoti, uning turli bosqichlari va ilmiy maktablari tarixiy jarayonlar bilan bog'liq bo'lib, insoniyatning tilni o'rganishga bo'lgan qiziqishining natijasidir. Bu fan tarixan diniy va falsafiy qarashlardan ajralib, mustaqil ilmiy sohaga aylandi. Birinchi bosqichda tilshunoslik tilning sintaksis, morfologiya va fonetik jihatlarini o'rganishga qaratilgan bo'lsa, keyinchalik uning semantik, pragmatik va sotsiolingvistik jihatlarini

ham tadqiq qilingan. Shuningdek, tilshunoslikda strukturalizm, funktsionalizm, generativizm kabi yondashuvlar paydo bo'lib, har biri o'zining ilmiy metodologiyasiga ega. Bugungi kunda tilshunoslik fanining rivojlanishi texnologiyalar va lingvistik tadqiqotlarning integratsiyasi orqali yangi yo'nalishlarga yo'l ochmoqda. Bu fanning taraqqiyoti tilni chuqurroq tushunish va inson madaniyati va psixologiyasini aniqlashda katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar :

- 1.Nurmonov A., O'zbek tilshunosligi tarixi, T., 2002. 132-bet.
- 2.Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. O'zbek tili. "Tilshunoslikdan umumiy ma'lumot"bobi.-T.,1978. 233-bet
- 3.Ismoilov B. " Dunyoni bilishda til va tafakkur birligi.-T.,1966.12-bet
- 4.Baskakov N.A., Sodiqov A.S. "Umumiy tilshunoslik ".-T., 1979.175-bet.
- 5 Berdiyev X., Xo'jayev P., Yo'ldoshev B. Umumiy tilshunoslik.-Samarqand, 1974. 95-bet
- 6.Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.-T., 2002. 193-bet.